

FƏXRI HACIYEV (VALEHOĞLU)

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

BORÇALI HƏŞİMOĞLUNUN DÖYÜŞ YOLU

Açar sözlər: Borçalı, Qars, qarapapaq, Həşimoğlu, rus-türk müharibəsi*Ключевые слова:* Борчалы, Карс, карапатах, Гешим-оглы, русско-турецкая война*Keywords:* Borchali, Kars, Karapapakh, Heshim-oglu, Russian-Turkish War

Tarixə “Kırım müharibəsi” və ya “Şərqi müharibəsi” adı altında düşmüş 1853-1856-cı illər Rusiya – Osmanlı müharibəsində iştirak edib, cəsarəti və igidliyi ilə ad qazanan Borçalı qarapapaqlarından biri də məşhur qaçaq Həşimoğlu olmuşdur. O, Rusiya İmperiyasının nəzarəti altında olan ərazilərdə ələ keçmə təhlükəsi yarandığı zaman 1854-cü ilin əvvəlində bir neçə il qaçaqlıq etdiyi Borçalını tərk edib Osmanlıya keçir və burada özünə dəstə yaradır [6, s.479].

Müharibə başlananda Rusiya ordusunun Osmanlı sərhədində cəmləndirilmiş xüsusi korpusunun rəisi general-leytenant V.O.Bebutov qaçaqları Rusiya ordusunda xidmət etmək şərti ilə əfv edir. Bundan sonar Anadoluda sığınacaq tapmış Borçalı qaçaqlarından bəziləri rus ordusu sıralarına yazılısalar da, Həşimoğlu onların əksinə olaraq Osmanlı ordusu cərgələrində döyüşməyi üstün tutur.

Mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, savaşa gedəndə hüdudu keçib qəfil həmlələri ilə Rusiya ordusunun Qafqaz komandanlığını ən çox narahat edən də elə Borçalı Həşimoğlu və onun başçılıq etdiyi dəstə olur. Onun hücumlarının qarşısını almaq üçün Cavaxetin sərhəd kəndlərində xüsusi gözətçi postları qurulur. Bu barədə müharibənin iştirakçısı olmuş rus hərbi tarixçisi V.Potto öz xatirələrində yazırdı: «Bütün Duxoboriya (Cavaxetdə rus-duxbor kəndləri yerləşən ərazi – F.H.) boyunca qurulmuş bir neçə Don kazak postu döyüşkən gürhün qarşısını almaq üçün kifayət deyildi. İndiki müharibənin ilk zərbələri həqiqətən Duxoboriyanın üzərinə düşdü. Bu, 1853-cü ilin qışında baş verdi. Duxoborların kəndləri yandırıldı, evləri dağıldı... 1855-ci ilin aprelində türklər hücumu təkrarlamaq fikrinə düşdü.

Tanınmış «qaçaq» Həşimoğlu da onlarla idi. Həşimoğlu ilə – ətalətli və yuxulu türk naturası deyil, od və suyu bizim Qafqaz məktəbində keçmiş təcrübəli və dəhşətli qaçaqla isə zarafat etmək olmazdı. Deyirdilər ki, onun dəstəsində çox sayda laz, kürd, qarapapaq və ən çox da bizim müsəlman əyalətlərindən olan qaçaqlar var idi. Dəstənin toplanması barədə şeyxələr sakinləri yazın əvvəlindən narahat etməyə başlamışdı.

Duxoborlar öz kəndlərini dağılmağa məhkum edirdilər, ermənilər silahlansalar da, öz var-dövlətlərini yerin altında gizlədirdilər. Yalnız tatarlar bu həyəcanlı xəbəri laqeydliklə qarşılayırdılar, daha da şən idilər və öz dindaşlarına birləşmək üçün onları gözləyirdilər. Xoşbəxtlikdən türklərin niyyəti tez bilindi və onda Duxoboriyada qərar tutan Novorossiysk alayı Şestopamla Axalkələk arasındakı bütün məkanı mühafizə etmək əmrini aldı. Biz öz sayıqlığımızı ikiqat artırıdığımız, gündüz və xüsusilə də gecə qarovullarını gücləndirdik. Hava işıqlaşana yaxın isə eskadronlar həyəcan təbilinin çalınmasını gözləyirdilər. Çünki düşmən qəfil hücumlarını səhər açılana yaxın saatlarda etməyi xoşlayırdı. Təcrübəli olduqları üçün avanpostlarda kazakları saxlayırdıq. Məlum məntəqələrdə bir unter-ofisərdən və altı sıravidən ibarət olan böyük atlı postları qoyuldu. Bu sıravilərdən biri həmişə at belində otururdu, qalanları isə dincəlirdi. Gecələr postlarda adamların sayı iki dəfə artırılırdı. Bu postlar

kəndlərin düşmən sərhədi tərəfində yerləşən yüksəkliklərində bir-birindən elə bir məsafədə qurulmuşdu ki, tüfəng atəşi yalnız kənddə deyil, qonşu postlarda da eşidilsin və bu sonuncular bir-birlərinə şərti işarələr verməklə təhlükə signalını (işarəsini) bütün müdafiə xətti boyunca yaya bilsinlər.

Sakinlər soyğunçuların hansı istiqamətdən gələ biləcəkləri barədə həvəslə geniş bilgiler verirdilər. Beləliklə, biz öz ətrafımızda kəsilməz piketlər zənciri quraşdırdıq. Həşimoğlu sağ olsun ki, yarı yaddan çıxmış avanpost xidmətini yenidən yadımıza salmağa məcbur etdi.... Vaxt ötürdü, bununla yanaşı, Həşimoğlu bizim sərhədlərə yaxınlaşırdı. Bu «qaçaq» cürətlə bizim toxunulmaz sərhədi keçib dayandı. Birdən onu bizim avanpostların qoxusu vurdu. Həşimoğlu öz dəcəllərinə dedi: «Burada bizlik bir şey yoxdur» və Ərdahan dağlarına döndü» [5, s.209-211].

Həşimoğlunun 1855-ci ilin iyun ayında rus qoşunlarının mühasirə çənbərinə düşmüş Qars şəhərindən uğurlu çıxışları barədə də faktlar mövcuddur. Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının topladığı sənədlərdən və Əlahiddə Qafqaz Korpusunun komandanı N.N.Muravyovun “1855-ci ildə Qafqaz arxasında müharibə” əsərindən məlum olur ki, «tanınmış Həşimoğlu»nun qaçaq dəstəsi 1855-ci il iyunun 20-də Qars qalasından çıxaraq mühasirə xəttini keçib Böyük Yahnı dağı yaxınlığında rus hərbi düşərgəsində mallarını satıb Gümrüyə qayıdan tacirlərə məxsus 30 içiboş yük arabasını ələ keçirir. Bu zaman arabacıların və tacirlərin bir qismi öldürülür, qalanları isə Qarsa aparılıb şəhər rəhbərliyinə təhvil verilir. Bir müddət sonar əsirlər yaralı olduqlarından «türklərin qədim adətlərinə» uyğun olaraq rus düşərgəsinə qaytarılır [8, s.362; 1, s.114].

Həmin ilin payızında Trabzona və Batuma əlavə türk ordu qüvvələrinin gətirilməsi xəbəri uzun müddət mühasirədə olan Qarsda böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olur. General N.N.Muravyov bu barədə hərbi nazirə yazdığı 13 sentyabr 1855-ci il tarixli məktubunda qeyd edirdi: «Qarsda bu xəbər sentyabrın 11-də süvarilərimizin yanından sıyrıla bilmiş cəsur və tanınmış qaçaq, bizim əyalətdən çoxdan qaçmış Həşimoğlu tərəfindən yayılıb» [8, s.400].

N.Muravyov 1855-ci il iyun ayının sonunda polkovnik Unqern-Ştemberqin rəhbərliyi ilə xüsusi çevik dəstə yaradır və Qarsla Ərdahanı birləşdirən yollara Axalkələk tərəfdən hücum etməyi o dəstəyə həvalə edir. Eyni zamanda Ərzurum-Qars yollarında kəşfiyyatlar aparmaq üçün polkovnik Kamkovun başçılığı altında başqa bir çevik dəstə yaradılır. Soğanlı dağlarının ətəyində dolaşan qaçaq dəstələrinə qarşı mübarizə aparmaq isə rus ordu korpusunun Cənubi Qafqaz-Şərqi Anadolu sərhədindəki bütün qeyri-nizami süvarilərinin rəisi general-mayor Y.Baklanova tapşırılır. Bölgənin işğalçılara qarşı üsyana qalxmış dinc əhalisinin sakitləşdirilməsi də rus komandanının çiyinə düşən çətin problemlərdən biri idi.

Yeni formalaşdırılmış özəl çevik dəstələrin hərbi fəaliyyətlərindən bəzi məqamlar – Baklanovun Həşimoğlunu aradan götürmək üçün apardığı əməliyyatlardan biri, Kamkovun günahsız insanların ölümü ilə nəticələnən vəhşi aksiyası və Həşimoğlunun öldürülməsi barədə yayılan şayiələr Pottonun xatirələrində belə əks olunur: «2 iyulun (1855-ci il – Ə.F.H.) axşamı idi... Qaranlıq düşəndə geniş çəmənlikdə dayandıq. Yaxında Qars-Ərdahan və Qars-Oltu yolu üzərində yerləşən Susuz kəndi görünürdü. Təhlükəsiz yer deyildi. Ətrafdakı dağlarda tanınmış qaçaq Həşimoğlunun dəstəsi daldalanırdı. Bu Həşimoğlu əcaib şəxsdir. O, bir neçə il demək olar ki, böyük yollarla qaçaqlıq etdiyi bizim müsəlman əyalətlərinin tatarıdır.

Keçən il onu azca qaldılar tutalar. Ancaq o, Türkiyəyə qaçdı, orada yeni dəstə yığdı və qışda duxoborların sərhədyanı kəndlərinə cürətli hücum etdi. Düzdür, orada qışlayan Novorossiysk alayı ona öz məramını həyata keçirməyə imkan yaratmasa da, bizə sadıq olan Türkiyə ermənilərinin bir neçə kəndi yandırıldı və talan olundu.

İndi onun (Həşimoğlunun – F.H.) başlıca məqsədi dinc sakinləri qiyama qaldırmaq idi. Həqiqətən, onların (əhalinin – F.H.) bir qismi öz ev-eşiyini atıb məmnuniyyətlə onun dəstəsinə qoşulurdu. Qars paşalığının bütün şimal-qərb hissəsi üsyan edirdi. Fəal tədbirlər görmək lazım gəlirdi. Bizim dəstəyə sakitlik yaratmaq və mümkün olsa, Həşimoğlunu öldürmək tapşırılmışdı. ... Dan yeri ağaranda biz Ərdahan tərəfdən Qars düzənliyini qapayan dağlara sarı getdik. Həşimoğlu burada dururdu. Nizami kazakların irəli göndərilmiş güclü süvari kəşfiyyat bölükləri dindirmədə şöhrətli qaçağın dəstəsinin üzvləri olduqlarını açıqlayan bir neçə silahlı adam ələ keçirdilər. Amma onlar Həşimoğlunun yuvasının yerini bilmirdilər, ya da ki, demək istəmirdilər. Biz bütün günü gəzdik və axşamüstü İncəsu çayına tərəf geri çəkildik. Səhər tezdən yenidən dağlara qalxdıq və Ərdahan istiqamətinə getdik. Bizim kəşfiyyatçı süvarilər keçilməz dərələri keçib daha bir neçə evsiz adam tutdular və burada daldalanan sakinlərin mal-qarasını əllərindən aldılar.

Ətraf kəndlərin bir neçə ağsaqqalı düşərgəyə gəlib öz əvvəlki məskənlərinə köçmək istəyini bildirdilər. Ağsaqqallar diyarın sakitliyinə boyun olurdular və inandırırtdılar ki, Həşimoğlu dağların dərinliyinə köç edib və Ərdahan-Oltu yolu arasındakı bütün məkan onun silahlı cinayətkarlarından təmizlənilib. Onları əzizlədilər, mühafizə və rəqələri verdilər və hətta Həşimoğluyla vuruşmaq üçün dilə tutdular... Qarsa gedən yollarda axtarış aparmaq üçün polkovnik Kamkov 200 nizami kazakla axşama yaxın (15 iyul 1855-ci ildə – F.H.) Gölə sancağına göndərildi... İrəlində görünən işıltılar onları dayanmağa məcbur etdi. Kəşfiyyətə göndərilmiş könüllülər işığın yarımdağılmış kənddən gəldiyini və xarabalarda çox sayda silahlı adamların olduğu xəbərini gətirdilər. Kazaklar onların, təbii olaraq, Həşimoğlunun dəstələrindən biri olduğunu təsəvvür edərək bir anda kəndə hücum etdilər və bədbəxtlikdən tüfəng atəşi ilə qarşılınca düşməni öldürməyə başladılar. Təəssüf ki, sonradan ölənlər arasında qadın və uşaqların da olduğu müəyyən edildi. Döyüş təkcə bizim qarşımızda silahsız sarımsız əsirlər duranda bitdi və türklər yalnız onda bildirdilər ki, onlar öz ailələri ilə Qarsdan qaçmış dinc sakinlərdir...

24 iyulda, bizim şanlı xatirə günümüzdə – Kürəkdərə vuruşmasının ildönümündə dəstədə nəhayət ki, Həşimoğlunun öldürülməsi barədə şayiələr yayıldı. Ancaq şayiələr doğru çıxmıdı, çünki Həşimoğlu sağ-salamat idi, Onların yayılmasına səbəb isə polkovnik baron Unqern-Şternberqin Axalkələk dəstəsinin bir hissəsi ilə Ərdahanı ikinci dəfə zəbt etməsi idi» [6, s.476-483].

Mənbələrdən aydın olur ki, II Şirvan süvari-müsəlman alayının komandanı Borçalılı polkovnik İsrafil bəy Yadigarovun müavini, keçmiş Şirvan xanı Mustafa xanın yaxın qohumu podpolkovnik Ömər ağa ilə 1855-ci ilin ortalarında Qarsa qaçıb türklərə birləşən 31 nəfərdən 19-u geri qayıtsa da, qalanların əksəri "öz həmyerliləri Həşimoğlunun dəstəsində saxlanırlar" [7, s.132-133].

Krım cəbhəsindəki uğursuzluqların əvəzini çıxmaq üçün N.N.Muravyovun komandanlığı altında 50 minlik ordu mühasirədə saxladığı Qars qalasına 1855-ci il sentyabrın 17-də həlledici hücum edir. 7 saatdan çox sürən amansız və qanlı döyüşdə ruslar ağır itkilər verərək (2278 ölü, 4832 yaralı, 164 kontuziyalı, cəmi 7274 nəfər) geri çəkilməyə məcbur olur. Qarsı müdafiə edən Osmanlı qoşunlarının komandanları haqqında general M.İ.Boqdanoviç yazırdı: «Türk ordusunun rəislərinə gəldikdə, heç bir təhsili olmayan, ancaq döyüşlərdə sınıanmış, tabeçiliyində olanların sevimlisi, özünü əski türk adlandıran Ərəbistan diviziyasının komandiri (keçmiş komandiri – F.H.) Baba Kərim kimi tanınan Kərim paşa; fəvqəladə cəsur və hər şeylə maraqlanan, əslən çərkəzlərin ubıx tayfasından olan Hüseyn paşa; qəfil

hücumları, yırtıcılığı və ərazini tanımasıyla bizim sərhədyanı əyalətlər üçün olduqca təhlükəli olan Borçalı distansiyasının Türkiyəyə qaçmış keçmiş sakini Həşimoğlu onların içərisində ən yaxşılardan idilər» [4, s.246].

Qafqazda Rusiya qoşunlarının baş komandanı N.N.Muravyov da öz əsərinin «Türk qoşunlarının rəisləri» bölməsində Qarsdakı türk qarnizonunun könüllü hissələrinin ən yaxşı komandanları arasında Həşimoğlunun adını qeyd edir: «Nə vaxtsa türklər tərəfə qaçmış və cari müharibədə onlardan ştab-ofiser rütbəsi almış bizim Borçalı distansiyasının keçmiş sakini Həşimoğlu da Qars qarnizonunun şöhrətliələrindən hesab olunurdu. O, mərdliyi, bacarığı və ərazini tanıması ilə məşhur olan qaçaqlar sırasında idi. Uzun müddət bizim Cənubi Qafqazın sərhəddə yaşayan əhalisinin (mənbə və faktların göstərdiyi kimi, qeyri-müsəlmanların – F.H.) qənimi olubdur. Özünün çevik basqınları ilə bizim sərhəddə və ordunun arxasında peyda olub qarətlər etməsinə və əsirlər aparmasına baxmayaraq, ona qarşı heç bir cəza tədbiri görülməmişdi. Qaçaqlıq şücaətinə dair anlayışlar, qədim zamanların cəngavərləri haqqında xalq mahnılarında tərənnüm edilən sözlər və dostluğa sədaqət onun bütün Gürcüstanda tanınan adı ilə bağlı idi. Həşimoğlu bizim tatarlarla qohumluq və başqa əlaqələri olduğuna görə türklər üçün dəyərli idi» [1, s.51].

Qars uğrunda döyüşlərdə Qafqaz cəbhəsində ən böyük məğlubiyyətini alan rus ordusu general rütbəli məşhur sərkərdələrinin itkisi ilə də üzləşir. Qarsın qəhrəmancasına müdafiəsində şəhid olan Osmanlı zabıtləri arasında isə sinəsindən nizə ilə vurulmuş mətin qarapapaq türkü Borçalı Həşimoğlu da var idi [2, s.32].

«Ştab-ofiser rütbəli tanınmış qaçaq, Borçalı distansiyasının tatarı, Cənubi Qafqaz diyarının Türkiyə sərhədindəki kəndlərinin qənimi Həşimoğlunun» həlak olması faktını baş komandan general-adyutant N.N.Muravyov belə ifadə edirdi: «O, Qarsın girəcəyində öldürülmüşdür. Bu xəbər bizim təbəəliyimizdə olanların şadlığına və sevincinə səbəb olacaq» [1, s.51].

Rusdilli qaynaqlarda Həşimoğlunun Borçalı sakini olduğu dəfələrlə vurğulansa da, nə dəqiq hansı kənddən olduğu barədə, nə də əsl adının nə olduğu barədə heç bir məlumat verilmir. Sadəcə məlum olan onun qaçaq düşməzdən əvvəl Borçalıda knyaz Orbelianların təhkimli kəndlisi olması faktıdır [1, s.51]. Bir çox araşdırıcılar tərəfindən türk kökənli olduqları vurğulanan Cam-Bakur (Cin-Bakur) Orbelianların Borçalıda Bolnis yörəsində torpaq sahələrinə malik olduğunu nəzərə alsaq, güman etmək olar ki, Həşimoğlu əslən məhz Bolnis ətrafındakı kəndlərin birindəndir. Bu gümanımızı Gürcüstan Milli Tarix Arxivində saxlanılan XIX əsr təhrir siyahılarından əldə etdiyimiz bilgilər daha da gücləndirir. Belə ki, qeyd olunan təhrir siyahılarından Bolnis yaxınlığında yerləşən, hazırda Gürcüstanın Bolnis rayonunun ən böyük gürcü kəndi hesab olunan və əhalisinin böyük əksərini gürcüləşmiş ermənilər təşkil edən Ratevan kəndinin XIX yüzilin 20-30-cu illərinə qədər xalis türk-qarapapaq yaşayış məntəqəsi olduğu, 1821-ci ildə bu kənddə 22 ailənin qeydiyyatına alındığı və Həşimoğulları (Eşimoğulları) nəslinin yaşadığı, hətta starşına (kəndxuda) vəzifəsini də Həşimoğullarından Allahverdi adında bir şəxs tutduğu bəlli olur [9, 10]. Qeyd olunanlarla yanaşı, Ratevanla Ayorta kəndləri arasında qədim “Həşimoğlu” məzarlığının olması və Ratevan qarapapaqlarının bir hissəsinin yaxınlıqdakı Zol-Göyəc (Qədim-Göyəc) kəndində məskunlaşmaları faktları Həşimoğlunun məhz ratevanlı olduğunu ehtimal etməyə əsas verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Муравьев Н.Н. Война за Кавказом в 1855-ом году, том I, СПб, 1877.
2. Муравьев Н.Н. Война за Кавказом в 1855-ом году, том II, СПб, 1877.
3. Богданович М.И. Восточная война 1853–1856 гг., т. III, СПб, 1876.
4. Блокада и штурм Карса (По неизданным запискам Я.П.Бакланова и рассказам прочих участников в событии), «Русская старина», 2-й том, 1870.
5. “Военный сборник”, XVIII cild, 1864, mart.
6. “Военный сборник”, XIX cild, 1863, fevral.
7. “Военный сборник”, XV c., 1863, mart.
8. Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею, т. XI, Тифлис, 1888.
9. Gürcüstan Milli Tarix Arxivi (GMTA), fond 254, siyahı 1, iş № 479.
10. GMTA, f.254, s.1, iş № 686.

ФАХРИ ГАДЖИЕВ (ВАЛЕХОГЛУ)

ВОИНСКИЙ ПУТЬ ГЕШИМ-ОГЛЫ БОРЧАЛИНСКОГО

Одним из Борчалинских карапахов, принявший участие в русско-турецкой войне 1853-1856-х годов, и отличившимся мужеством и храбростью был известный качаг Гешим-оглы. Во время войны тогда как некоторые из его сподвижников после помилования с условием служить Российской империи вступили в ряды русской армии, в отличие от них Гешим-оглы предпочел сражаться в станах османской армии и со своими внезапными вылазками больше всех тревожил Кавказское командование российской армии. В статье освещается воинский путь Гешим-оглы и ведутся некоторые уточнения его автобиографии.

FAKHRI HAJIYEV (VALEHOGLU)

THE MARTIAL WAY HESHIM-UGLU FROM BORCHALI

One of the Borchali Karapapakhs who participated in the Russian – Turkish war of 1853-1856 and distinguished by courage and bravery, was known kachag Heshim-oglu. During the war, some of his companions after amnesty with the condition to serve the Russian Empire, joined the Russian army. Heshim-oglu, unlike them, preferred to fight in the Ottoman army and with his sudden attacks most troubled Caucasus command of the Russian army. The article highlights the martial way Heshim-oglu passed and some of the issues are being clarified in his autobiography.

Rəyçilər: t.e.n. C. Bəhramov, t.e.d. Q. Ə. Əliyev

BDU-nun “Türk xalqlarının tarixi” kafedrasının 10 fevral 2014-cü il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 6).